

31. Verdam J. Die Spiegel Der Sonden, Vanwege de Maatschappij Der Nederlandsche Letterkunde / J. Verdam. – Leiden: Brill Archive, 1962. – Vol. 2. – 220 p.

Ковбасюк С.А. «Места отдыха»: популярная культура в представлениях и практиках городской элиты в Нидерландах второй половины XVI в.

В статье анализируется взаимодействие между популярной и элитарной культурами, в частности роли народного в представлениях и практиках нидерландской элиты XVI в. Установлены случаи участия городских патрициев в создании популярного, а также их попытки воссоздать элементы народной культуры в своём быте. Определено значение популярной культуры как «места отдыха» в представлениях элиты.

Ключевые слова: популярная культура, культура элит, Нидерланды, кермесса.

Kovbasiuk S.A. «Places of relaxation»: popular culture in beliefs and practices of urban elite in the sixteenth century Netherlands

In paper interactions between popular and learned culture are analyzed, in particular the role of popular in beliefs and practices of the sixteenth century netherlandish elite. The cases of participating urban patricians in creating of popular were found out, as well as their attempts to recreate some elements of popular culture in their everyday life. Popular culture was defined as a «place of relaxation» in the beliefs of elite.

Key words: popular culture, elite culture, the Netherlands, kermis.

Эволюция стратегий воспитания детей козацкой старшины Гетьманщины та Слобідської України в XVIII ст.

Посохова Л. Ю.

В статті відтворюються ідеали та «програми» виховання синів полкової та сотенної козацкої старшини в XVIII ст., зокрема, з'ясовується інституційний аспект і розуміння цілей виховання. Робиться висновок, що стратегії виховання, розповсюджені в середовищі козацкої старшини, не залишалися незмінними протягом XVIII ст. Цінності «латинської освіти» і виховання переглядалися і доповнювалися під впливом нових ідеалів, а також у зв'язку із входженням до кола соціальної еліти Російської імперії.

Ключові слова: виховання, козацька старшина, Гетманщина, Слобідська Україна.

Добре відомо, що внаслідок подій Хмельниччини на території Гетьманщини та Слобідської України розпочався процес формування нової соціальної еліти з представників козацкої старшини та частково із старої шляхти, і вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. спостерігається оформлення її основних ознак. У XVIII ст. козацька старшина проходила процес нобілітації в Російській імперії, в результаті чого її права стали тотожні правам російського дворянства. Цей процес вплинув на норми та ідеали, які вже утвердилися в козацькому середовищі, позначився і на уявленнях про виховання дітей.

Питання про ідеали, «стратегії» та «програми» виховання синів досить численної полкової та сотенної козацкої старшини, на сьогодні залишається відкритим. Дослідники, як правило, зверталися до прикладів виховання дітей генеральної старшини (Ханенка, Марковича), тобто вищого прошарку козацкої еліти. Отже, аналізувався подекуди унікальний досвід, який навряд чи доречно екстраполювати на представників полкової, а тим більше сотенної старшини.

У XVIII ст. в середовищі козацкої верхівки відбувається пошук нової ідентичності. Зенон Когут відзначив, що в середині століття козацька старшина вже трансформувалася в українську шляхту, яка ототожнювала себе зі знаттю польського часу [9, с. 50-51]. Водночас у сучасній науковій літературі поширеною є думка про те, що в останні десятиліття XVIII ст. козацька старшина почала активно наслідувати російське дворянство в підходах до виховання дітей (що проявилось в моді на французьких вчителів, манери, етикет) [4, с.149-150].

На наш погляд, щоби глибше осмислити зазначений процес, слід врахувати той факт, що українські землі в складі Речі Посполитої тривалий час були частиною «латино-християнської цивілізації», а прояви «вестернізації», в тому

числі в сфері освіти та виховання, спостерігалися і раніше. Такий культурний вплив активно відбувався в тому числі і через навчальні заклади. Добре відомо, що в XVI–XVII ст. на цих землях успішно діяли єзуїтські колегіуми та протестантські гімназії. На початку XVII ст. київський митрополит Петро Могила створив Київський колегіум (який отримав статус академії), а згодом були засновані і інші православні колегіуми – Чернігівський, Харківський і Переяславський. Модель цих закладів сформувалася в ході трансферу та адаптації європейських освітніх форм, а в основу навчання було покладено традиції гуманістичних шкіл Європи (насамперед єзуїтських колегіумів) [докладніше див: 15].

Оскільки представники полкової та сотенної козацької старшини не залишили розгорнутих педагогічних текстів, для реконструкції основних векторів «стратегій» і реперних точок виховних «програм», необхідно консолідувати розрізнені міркування авторів спогадів, фрагменти епістолярій та інші еґодокументи. Завдяки цьому можливо відтворити певний «план» виховання дітей, якого свідомо намагалися дотримуватися в старшинських сім'ях, що включав інституційний аспект і формулювання цілей виховання. Важливу роль для розуміння цих процесів мають також ідеї, висловлені інтелектуалами, включеними до козацько-старшинського середовища.

Перший «етап програми» виховання дітей козацької старшини – це домашнє навчання. Відсутність інтересу дослідників XIX–XX ст. до домашньої освіти та сімейного виховання пояснюється акцентованою увагою до суспільних форм освіти. Крім того, стримуючим фактором реконструкції початкового, домашнього рівня засвоєння культурних навиків та знань, навіть стосовно родин аристократії, залишається брак джерел.

І все ж такі джерела особового походження надають можливість відзначити деякі тенденції. Так, характерною рисою домашнього виховання були заняття самих батьків з дітьми грамотою на початковому етапі. За спогадами Іллі Тимковського, згодом професора Харківського університету, основам церковно-слов'янської грамоти його вчила мати, дружина підсудка повітового суду [17, с. 4]. Згодом, до дітей в якості домашніх вчителів запрошували студентів православних колегіумів або Києво-Могилянської академії. З ними укладався договір (так звані «кондиції»), який визначав умови і термін роботи студента в родині. На землях Гетьманщини та Слобідської України наявність академії та колегіумів обумовила той факт, що кондиції стали вельми поширеним, звичним явищем в середовищі козацтва. В самих же колегіумських містах до домашнього навчання дітей залучали не тільки спудеїв, а й викладачів колегіумів. Так, учитель Харківського колегіуму Яків Толмачов (майбутній професор Петербурзького університету) залишив спогади про роки вчителювання в сім'ях харківських поміщиків [18, с. 706].

Освітній рівень студентів, яких запрошували в якості наставників, був досить високий. Образ такого вчителя увійшов в українську художню літературу з визначеннями «вчений богослов» і «філософ», оскільки в більшості випадків вони навчалися у вищих класах колегіумів (філософському і богословському). Збереглося чимало контрактів, які свідчать, що вчителі займалися з дітьми не тільки церковнослов'янською, а й латинською, німецькою, французькою мовами,

арифметикою, геометрією, іноді пітикою. У договорах зафіксовано і високе становище вчителя в родині. Нерідко прописувалися і обов'язки з морального виховання учнів [19, арк. 1]. У цих випадках очевидно бажання батьків тримати біля своєї дитини не тільки вчителя, а й гувернера. Розуміння відповідальності виховних задач, наявність високих моральних якостей у самих наставників як умова запрошення учителя обумовили поширення практики звернення козацької старшини до керівництва колегіумів за рекомендаціями у пошуках гідних кандидатів. Розповсюдження кондицій фактично означало зародження та формування інституту гувернерів на українських землях, хоча в історико-педагогічній літературі його виникнення зазвичай відносять до більш пізнього часу, пов'язують з найзаможнішими родинами, роблять акцент на особах іноземців та впливах моди середовища російського дворянства.

З'ясовуючи безпосередні практики виховання в родині, важливо відзначити, що батьки (представники сотенної та полкової козацької старшини), які самі здобули «латинську» освіту, охоче починали «своїми силами» навчати своїх дітей латини. Про це йдеться в спогадах Іллі Тимковського [17, с. 9–10], сенатора Федора Лубяновського (який писав про батька, що той був «великий латиніст» [10, с. 100]). З мемуарів стає зрозуміло, що в родинях козацької старшини латина звучала часто та звично, але лунала не тільки ця мова. Існує чимало свідчень про те, що батьки роз'яснювали синам необхідність вивчення німецької мови (мотивували, як правило, можливостями продовження навчання в німецьких університетах) [20, с. 496]. У XVIII ст. французька мова стає невід'ємною рисою стилю життя еліти, ознакою приналежності до дворянського стану. Особові джерела свідчать, що представники полкової та сотенної козацької старшини були повною мірою охоплені цим процесом. Нами знайдений дуже примітний каталог особистої бібліотеки судді Погарського земського повіту Степана Лашкевича, який нараховує більше трьохсот томів, в якому значаться більше семи десятків різних книг французькою мовою (навчальні посібники, романи) [6, арк. 5–6].

Ще однією цікавою традицією, що висвітлює підходи до виховання дітей, можна назвати своєрідні показові іспити, що влаштовували в старшинських родинях на святкові дні. Це явище потрапило на сторінки багатьох творів художньої літератури того часу (наприклад, роман Григорія Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» [7, с. 88]). Козацька старшина прагнула продемонструвати родичам і сусідам досягнення у вихованні своїх чад. Такі «презентації», які згадані в мемуарній та художній літературі, дають можливість стверджувати, що виховні ідеали цих людей були пов'язані з цінностями новогуманістичної освіти, класичною традицією, яка передбачала оволодіння риторичною культурою. Втіленням їх були панегірики та декламації віршів з прославленням господаря [8, с. 304]. Антична література, її образи та герої ставали невід'ємною складовою не тільки домашньої освіти та виховання дітей, але й дозвілля родин козацької старшини. Щоправда, іноді у цих панегіричних творах замість Плутона випадково з'являвся «дядя Платон» [17, с. 15]. Втім такі «помилки» показують як відбувалися адаптаційні процеси, привнесення до виховних практик рис народної культури, місцевих традицій.

У XVIII ст. помітним явищем в старшинських родинах стають книги для дитячого читання. Згадуючи про дитинство, автори мемуарів називають і ці книги (першість належить «Пригодам Телемака», «Робінзону Крузо»). В реєстрах особистих бібліотек представників козацької старшини також фіксується чимало книг, присвячених вихованню дітей. Аналіз згаданого каталогу особистої бібліотеки судді Погарського земського повіту Степана Лашкевича вельми показовий, оскільки надає можливість встановити коло дитячих книг, праць педагогічного спрямування для батьків, які збрала ця людина. С. Лашкевич мав чимало книг для дітей. Це передовсім казки (французької письменниці та педагога Лепренс де Бомон, арабські) [6, арк. 1, 3], а також розважальні та повчальні книги для дітей. Серед книг педагогічної спрямованості звертає на себе увагу знакова праця Джона Локка «Про виховання дітей», книги, які присвячені вихованню дворянина та окремо вихованню дівчаток, посібники з малювання [6, арк. 2, 4 зв., 5]. Все це свідчить, що в деяких сім'ях старшини цікавилися проблемами виховання, досягненнями європейської педагогічної думки Ранняго Нового часу.

Взагалі ж покупка козацькою старшиною дитячих книг ставала дедалі все більш звичним явищем. Інформація про такі купівлі зустрічається часто, наприклад, в 1750-ті дитячі книги купував лубенський полковник Петро Кулябка [14, с. 237].

Згодом дітей козацької старшини віддавали на навчання до одного з православних колегіумів або Київської академії [22, с. 195-207]. Характерною рисою цих навчальних закладів було переплетення освітніх завдань з релігійно-моральним вихованням, до того ж з досвіду єзуїтської педагогіки запозичили продуману і розгалужену систему заохочень і покарань учнів [15, с. 170-194]. На відміну від духовних семінарій Російської імперії в колегіумах в XVIII в. навчалось чимало дітей козацької старшини. Існує чимало доказів того, що в колегіумах уважно ставилися до потреб виховання старшинських дітей. Стосовно кінця XVIII в. можна говорити про сформовані козацько-старшинські династії, що вчилися в колегіумах та академії. Це пояснює численні ремарки в спогадах, що таке колективне виховання в цьому середовищі вважалося доцільнішим за приватні пансіони, які в цей час виникають на українських землях [1, с. 14].

Водночас з другої половини XVIII ст. бачимо напружені пошуки козацькою старшиною оптимальної програми освіти та виховання своїх дітей. Для багатьох представників козацької старшини ця тема стає предметом спеціальної уваги, домовленостей з покровителями, обговорень з людьми, що вчилися в європейських університетах [16, с. 367]. Відомо, що чимало вихідців з українських земель в XVII-XVIII ст. навчалось в єзуїтських колегіях та академіях Речі Посполитої, європейських університетах, передусім німецьких. Характерний зміст листів поміщика Переяславського полку Яким Сулими, який, маючи намір відправити синів до Німеччини, розпитував про подробиці освіти та виховання свого земляка, Опанаса Шафонського, сина небогатого Сосницького сотника, який навчався в Галле, Лейдені та Страсбурзі, де й отримав ступінь доктора медицини [21].

Особові джерела дозволяють побачити, що козацька старшина, дотримуючись традиційної «програми» навчання і виховання, в середині XVIII ст.

починає висловлювати незадоволення «латинською» освітою, ставлячи питання про її «користь» для подальшої службової кар'єри синів [1, с. 13-15; 17, с. 30]. Починає проявлятися просвітницька критика «старої» освіти.

З середини XVIII в. фіксується і початок інституційної кризи в православних колегіумах. При цьому у зв'язку з новими запитами старшини, в академії і колегіумах велися пошуки шляхів модернізації в напрямку створення шляхетських колегіумів (Collegium Nobilium). Це було обумовлено як новими уявленнями про «гідність» і «знатність», так і ідейними впливами, пов'язаними з епохою Просвітництва. Спроби відповідати викликам часу найнаочніше проявилися в створенні при Харківському колегіумі в 1768 р. так званих «додаткових класів» саме для дворянських дітей [11].

Тісний зв'язок освіти з процесом нобілітації демонструє і такий епізод. У 1767 р. малоросійський генерал-губернатор П. О. Румянцев отримав указ про відправку до Кадетського корпусу юнаків з кращих дворянських «малоросійських сімей». Це рішення стало результатом зусиль «української партії» при дворі, адже за шість років до цього Сенат заборонив приймати цих дітей, мотивуючи тим, що в «Малоросії дворян немає» [12, с. 26]. Безумовно, після зняття заборони чимало дітей старшини навчалось в Кадетському, Шляхетському корпусах, інших навчальних закладах для дворян.

У 60-70-ті рр. XVIII в. в освітні стратегії козацької старшини включається і Московський університет. Нескладно відшукати приклади, коли батько вчився в Київській академії, а всіх своїх синів направив до Московського університету. Це можна сказати про підсудка повітового суду Федора Тимковського, земського суддю Степана Лашкевича та ін.

Вкорінення нових уявлень про завдання освіти і виховання дворян знайшло прояв у наказах шляхетства Малоросійської і Слобідсько-Української губерній в Комісію для складання Нового Уложення в 1767 р. У них містилися прохання про заснування університетів (у Києві, Чернігові, Переяславі, Харкові) [2, с. 257; 3, с. 130, 193]. Йшлося також про необхідність «должного воспитания» дворян, створення «порядочных училищ и воспитательных домов», та заснуванні, окрім університету, дворянського корпусу [3, с. 137, 151, 236-237]. Сумські дворяни просили заснувати училища за прикладом Московського університету окремо для «благородного дворянства» і різночинських дітей (включаючи і дітей духовенства) [2, с. 276]. Дворянство писало про готовність взяти на себе всі матеріальні витрати.

До речі, чернігівські дворяни, після появи в 1786 р. указу про заснування університетів в Чернігові, Пскові й Пензі, з ентузіазмом взялися за підготовку до його відкриття [13, с. 84]. Оскільки проект не був реалізований, в 1801 р вони звернулися до Олександра I, підтверджуючи бажання мати університет і нести всі витрати [5, с. 315-316]. Як відомо, створення Харківського університету в 1804 р. було також пов'язане з ініціативою місцевого дворянства і його пожертвами.

Отже, стратегії виховання, розповсюджені в середовищі козацької еліти в XVIII ст., не залишалися незмінними. Це був перехідний етап, коли можна спостерігати і «старі», і «нові» риси. Цінності «латинської» освіти і виховання, глибоко вкорінені в середовищі козацької старшини, співзвучні з цінностями

центрально-європейського дворянства, в середині XVIII ст. переглядалися і доповнювалися під впливом розповсюдження нових ідеалів, входженням до кола соціальної еліти Російської імперії. Можна говорити про те, що зміна стратегій виховання стала складовою процесу конструювання ідентичності, який відбувався в середовищі козацької старшини у зазначений час.

Примітки

1. *Винский Г. С.* Мое время. Записки / Г. С. Винский. – СПб., 1914. – 159 с.
2. *Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии* // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 249-324.
3. *Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии* // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127-248.
4. *Дзюба О. М.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с.
5. *Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства* // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 310-316.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 6781. – 6 арк.
7. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 7-197.
8. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Панна сотниковна / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 291-320.
9. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К., 2004. – 352 с.
10. *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // Русский архив. – 1872. – Вып. 1. – С. 98-185.
11. *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765-1775 років / В. Маслійчук // Київська Академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137-153.
12. *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1-31.
13. *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1 : Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 65-89.
14. *Модзалевський В.* З історії книги на Україні / В. Модзалевський // Книгарь. – 1918. – Січень. – Ч. 5. – С. 235-238.
15. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегії України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
16. *Тимковский Е. Ф.* Воспоминания о моей жизни / Е. Ф. Тимковский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 364-381.

17. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1-26 ; № 18. – С. 27-48.
18. *Толмачев Я. В.* Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699-724.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1243. – 1 арк.
20. *Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.)* // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 491-506.
21. *Шафонский А. Ф.* Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) / [А. Ф. Шафонский] // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1900. – Кн. 14, вып. 2. – С. 71- 83.
22. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. – Харків, 2014. – 534 с.

Посохова Л. Ю. Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетманщини і Слободської України в XVIII в.

В статті реконструюються ідеали і «програми» виховання синовей полкової і сотенної старшини в XVIII в., в частині, виявляється інституціональний аспект і розуміння цілей виховання. Делается вывод о том, что стратегии воспитания, распространенные в среде казацкой старшины, не оставались неизменными на протяжении XVIII в. Ценности «латинского» образования и воспитания пересматривались и дополнялись под влиянием новых идеалов, а также в связи с вхождением в круг социальной элиты Российской империи.

Ключевые слова: воспитание, казацкая старшина, дворянство, Гетманщина, Слободская Украина.

Posokhova L. Yu. The evolution of children education strategies of Cossack sergeant in Hetmanate and Sloboda Ukraine in the 18th century.

The article reconstructs the ideals and education "programs" of regimental and company sergeant sons in the XVIII century. In particular, it turns out the institutional dimension and understanding of the goals of education. It is concluded that education strategies, common among Cossack, did not remain constant throughout the 18th century. The value of "Latin" education and training were revised and supplemented by new ideals, as well as in connection with entering into the circle of the Russian Empire' social elite.

Key words: education, Cossack sergeant, nobility, Cossack Hetmanate, Sloboda Ukraine.